

РЕЦЕНЗИЯ

за научно-изследователската дейност на доц. д.и.н. Стела Милчева Дончева, участник в конкурса за заемане на академичната длъжност „професор”, професионално направление 2.2. История и археология (Средновековна българска археология), област: висше образование 2. Хуманитарни науки при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски”

Рецензент: професор д.и.н. Людмила Дончева-Петкова

1. Информация за конкурса

Конкурсът за професор в областта на висше образование 2.2. История и археология (Средновековна българска археология) е обявен с решение на Факултетния съвет на Факултета хуманитарни науки (Протокол No ФД-02-12/12/18.06.2021 г.) в съответствие с чл. 80, ал. 1 и ал. 2 от Правилника за развитието на академичния състав в Шуменския университет “Епископ Константин Преславски”, чл. 29а от Закона за развитие на академичния състав в Република България и във връзка с доклад на декана на ФХН. Конкурсът е обявен в Държавен вестник бр. 40/14.05.2021 г. Стела Милчева Дончева е единствен кандидат.

2. Кратко представяне на кандидата

Кандидатът за заемане на научната длъжност „професор”, доц. д.и.н. Стела Милчева Дончева, е родена на 17 май 1972 г. Тя завършва две висши образования в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ – през 1996 г. магистратура – Български език и История, през 2002 г. – магистратура по Теология. През 2000 г. получава образователната и научна степен „доктор” като задочен докторант с дисертационен труд на тема: „Принципи и интерпретация на плановата и обемна реконструкция на кръстокуполните църкви във Велики Преслав”. Две години работи като учител по история, а през 2002 г., след спечелен конкурс, е назначена за научен сътрудник II ст. и завеждащ отдел „Средновековна археология” в РИМ гр. Шумен и НИАР „Шуменска крепост”. От 2006 г. е научен сътрудник I ст. (гл. асистент). От 2011 г. е доцент по средновековна археология във Филиала на НАИМ при БАН в гр. Шумен, а от 2015 г. е ръководител на Филиала. През 2020 г. защитава втора дисертация с труд на тема: „Производство на художествен метал в ранносредновековна България (по данни от находките)” и придобива научната степен „доктор на науките”. От 2002 г., с назначаването ѝ в РИМ–Шумен, Ст. Дончева участва в археологически разкопки на

Вътрешния град на Преслав в екипа на проф. Д. Овчаров. От 2004 г. досега проучва производствените центрове за художествен метал от периода на ранното българско средновековие в околностите на столицата Велики Преслав – при селата Новосел (заместник ръководител) и Златар (ръководител). Ръководител е (от българска страна,) на четири международни проекта, съвместно с колеги от Института за ядрени изследвания Atomki в Дебрецен, които имат за цел да изследват елементния състав на находки от метал и керамика от трите производствени центъра за металопластика – при селата Новосел, Златар и Надарево.

3. Описание на представените материали

Документацията за участие в конкурса е придружена от папка с материали, включващи: заявление; декларация за участие в конкурс; обява на конкурса в ДВ, автобиография; две дипломи за завършено висше образование; дипломи за придобита образователна и научна степен „доктор“ и за придобита научна степен „доктор на науките“; удостоверение за придобита академична длъжност „доцент“; диплома за наградата на Шумен в системата на образованието и науката; списък с публикациите, заедно с публикациите по конкурса; справка на цитиранията по конкурса; справка за изпълнение на минималните национални изисквания по чл. ж2б, ал. 2 и 3 от ЗРАСРБ със съответните доказателства; общ списък на научната продукция; общ списък на всички цитирания; справка за допълнителни показатели, приложими за съответната област по чл. 61, ал. 3 от ППЗРАСБ; декларации за авторство и за достоверност; справка за оригинални научни приноси със съответните доказателства; резюмета на публикациите – на български; резюмета на публикациите – на английски език.

Всички тези материали са представени на електронен носител. Придружаващите документи отговарят на изискванията на Правилника за развитието на академичния състав в Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.

4. Съответствие с минималните национални изисквания

Приведената справка за научната дейност на кандидата по наукометрични показатели е изготвена точно и показва пълно покриване на формулираните по чл. 2б на Закона за развитието на академичния състав в Република България по чл. 1а, ал.1 и приложението към него (Област 2. Хуманитарни науки. Таблица 1) на Правилника за прилагането му. Ст. Дончева е със защитена дисертация за доктор и дисертация за доктор на науките (показатели 1 и 2). В конкурса участва с общо 80 публикации, от които три

монографии – една, посветена на калъпите и матриците от територията на България (показател 4), другата – на производствените центрове и тяхната продукция. Последната монография е под печат и е свързана със защитения през 2020 г. дисертационен труд, посветен на технологията на производство на художествен метал през X в. Голяма част от публикациите са в реферирани издания у нас и в чужбина – общо 1028 точки от показатели А, В, и Г (при изисквани 350 точки).

В списъка с цитиранията – показател Д, точките са 240, събрани от 16 приведени публикации (от изисквани 100). От тях всички са в реферирани издания (показател 12). При показател Е събраните точки са 160 (от изисквани 100). Така след сумирането на крайния резултат се оказва, че Ст. Дончева участва в конкурса с общо 1428 точки (от изисквани 550), което напълно покрива минималните национални изисквания за заемането на тази длъжност.

5. Аналитична характеристика на научната дейност на кандидата

Общата публикационна продукция на доц. Ст. Дончева включва значителен брой трудове – 207, без тези в АОР (28 броя), от които седем монографии. Публикациите по конкурса са 80, от които три монографии и отделно 10 отчета в АОР. Установените цитирания са общо 271 заглавия, от които 16 по конкурса. Ст. Дончева е активен участник с доклади/статии в многобройни конференции у нас (Варна, Шумен, Пловдив, Преслав, София, Кюстендил, Провадия, Велико Търново) и в чужбина (Франция, Полша, Русия, Сърбия, Румъния). Особено важни са публикациите ѝ на английски език с резултатите от анализите на избрани образци от находки, извършени в Института за ядрени изследвания Атомки в Дебрецен. Тези резултати намират място в едни от най-важните раздели на втората монография, каквито са за произхода на суровините и използваните метали и сплави в производството на художествения метал, за инструментите и прилаганата технология. Съществен принос имат и публикациите на руски език в сборниците на Ермитажа, посветени на въпроси, свързани с етапите и методите на производство, както и с техниките, които го съпътстват.

Публикациите в наши издания са предимно в сборници от конференции, посветени на теми от средновековната българска история, както и във водещи периодични издания на археологическата наука, като списание Археология, сборниците Преслав, Плиска-Преслав, Добруджа, Известия на НАИМ, Acta Musei Varanensis, Archaeologia Bulgarica, и др.

И така в обявения конкурс Ст. Дончева участва с 80 публикации. От тях 16 са на английски език, 10 – на руски, 26 са в съавторство, като основен автор е Ст. Дончева. Тези публикации, излезли след 2011 г., когато е избрана за доцент, следват до голяма степен по-ранната тематика – от първия период на нейните проучвания – и са обособени също в две основни направления: А. Култова архитектура и ритуал и Б. Производство и технология на художествения метал през Средновековието. Предмети на малката пластика. В трето направление – Други – са посочени публикации с различна тематика. Отделно са отбелязани отчетите, свързани с проведени разкопки – в АОР.

Към първото направление – „Култова архитектура и ритуали” – се отнасят седем статии (№ 4–10). Две от тях – № 6 и 9 – са свързани с раннохристиянския период и въпреки че са интересни, не се отнасят към темата на конкурса. Статия (№ 4) „Точните науки в средновековната християнска архитектура” е свързана с наблюдения на автора над математическите зависимости и геометричните отношения предимно в градежите на храмовете от ранното средновековие, но и от по-късни периоди. Установено е, че средновековните строители прилагат принципите на пропорционалност и модулни отношения. В друга статия (№ 5) са приложени сполучливи графични и триизмерни реконструкции на култови постройки от езическия период на средновековна България (№ 5). Много сполучливо са представени графичните и триизмерни реконструкции и на открития през последните години храмов комплекс в източната част на античния Абритус (№ 7). Този комплекс, датиран в края на X в., непосредствено след 971 г., се състои от голяма трикорабна едноапсидна базилика с триделен притвор и атриум, от малка базилика, разположена северно от големия храм и от три междинни помещения, разположени между двете базилики. Установено е, че проектирането и изграждането на комплекса са осъществени на един етап. В статия № 9, която е в съавторство, е представено виждането на авторите за съчетание на модерния триизмерен дизайн с графично изпълнените архитектурно-конструктивни планове. Според авторите това е „път, водещ до изработването на прецизна и коректна възстановка на църковната сграда и предлага реална представа за нейния облик.” Интерес предизвиква статията (№ 10), посветена на ролята на владетелската институция в литургията на Източната църква, ролята на императора (от времето на Юстиниан) в църковния ритуал. Посочени са промените, настъпили в ритуала в по-късно време, които не засягат ролята на владетеля, а само мащаба и продължителността на участието му. Посочена е приемствеността в богослужението от Византийската в Българската църква.

Второто направление, с което е свързана дейността и публикациите на Ст. Дончева, както беше казано по-горе, е „Производство и технология на художествения метал през Средновековието. Предмети на малката пластика”. На тази тема са посветени три нови монографии и 69 статии. През 2015 г. излиза монографията „Калъпи и матрици от българското средновековие (IX – XIV в.)” в обем от 312 стр. Както показва заглавието, тя е посветена на известните у нас калъпи и матрици, с които са произвеждани метални накити и предмети. За първи път е обърнато внимание на тези предмети, доказващи добре развито производство, осъществявано от майстори, владеещи до съвършенство всички страни на ювелирния занаят. Трудът се състои от четири глави – 1. Ранно българско средновековие (IX – XI в.); 2. Византийски период (XI – XII в.); 3. Късно българско средновековие (XII – XIV в. (правилно е Зряло средновековие, Късно средновековие е периодът XV – XVII в.); 4. Предназначение и употреба на калъпите и матриците. Тази част засяга практическото приложение на средствата за производство на фона на естетическия вкус и традициите, характерни за епохата. Накрая е очертано мнението на автора относно някои по-важни наблюдения и са направени изводи, като този, че големият брой калъпи и матрици, както и разнообразните инструменти, намерени при проучванията не само на комплексите около Преслав, но и на територията на страната, доказват съществуването на добре развито производство през всички периоди от съществуването на българската държава. Важна част от труда съставлява каталогът в обем от 190 страници, на които са представени илюстрации на находките, контекстът на намирането им и аналогичните примери, ако има такива.

Втората монография „Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages”. Lambert Academic Publishing, 2012, 161 pp. Saarbrücken е малка, но важна, защото излиза в Заарбрюкен на английски език и представя непознати предимно за западния научен свят селища и находки от ранното българско средновековие, свързани с производство на разнообразни накити и предмети. Предложени са отделни теми, които са свързани с технологията, етапите и организацията на производството на художествения метал: Работилници; Инструментариум; Метали и сплави, Металургичен анализ; Технологичен процес. Проследена е последователността на технологичния процес от създаване на модели до извличане и почистване на отливките. С основание е отбелязано, че производството на художествен метал е било много добре организирано и е отговаряло на всички изисквания на този занаят.

Третата монография “Производството на художествен метал в България през X век (по данни от производствените центрове в околностите на Преслав)” е защитената дисертация за получаване научна степен „доктор на науките”, която е под печат. Този труд с обем от 1068 страници, е посветен на технологията на производство и на добиваните изделия, сред които най-често се откриват ремъчни гарнитури. Техният брой надминава цифрата 3000 и съставлява 80% от цялата продукция в тези центрове. Разгледани са и находки от същите центрове, постъпили в музейните колекции, преди началото на разкопките, предимно от Надарево, които се съхраняват в НИМ–София и в няколко музея в Североизточна България – РИМ Шумен, Търговище, Варна, Преслав. Така въз основа на многобройната продукция от коланни гарнитури, събрана в продължение на 20-години – от 2004 до 2009 г. при с. Новосел, от 2007 г. до настоящия момент, с кратко прекъсване – при с. Златар и от 90-те години на XX в. в рамките на един сезон при с. Надарево, Ст. Дончева си поставя за цел да представи производството на художествения метал в ранносредновековна България, да покаже украсеният колан като единна композиция, съставена от отделни и свързани в морфологично, технологично и стилово отношение детайли – тока, крайници, апликации.

Разгледани са работилниците в Новосел и Златар, определени като временни, сезони. Проследени са откритите в работилниците пещи, предпещно пространство, огнища и ями за отпадна продукция. Показани са суровини, заготовки, полуфабрикати, бракувана и отпадъчна продукция. Разгледани са откритите леярски съдове (многобройни цели и фрагментирани малки по размери тигли) и инструменти – наковални, чукове, клещи, пинцети, шила, пробои, пили, шлифовъчни камъни, замби и т.н. Резултатите от проучването на първите производствени комплекси в средновековна България показват, че повечето изделия са направени от оловно-калаен бронз (Cu-Sn-Pb), като количеството на медта е най-голямо, а на калая и оловото варира. Отливани са и изделия от сребърна сплав. Моделите за изделията са отливани от олово. Наличието и на други елементи в сплавите (освен мед, калай и олово) е доказателство, че са с различен произход и че са използвани излезли от употреба, рециклирани изделия. Така Ст. Дончева проследява целия производствен процес от създаване на моделите до получаване на готовите изделия, отливани в каси с леярска пръст.

Постигането на поставените цели е свързано с няколко задачи, които тя си поставя и успява да разреши:

1. Представени са коланните детайли и местата на тяхното производство. Изработена е композиционна схема, обединяваща видовото многообразие на изделията,

подчинена на функционалното разделение между тях – на токи, коланни краища, апликации.

2. Направени са опити за реконструкции на различни колани. Те са изготвени въз основа на орнаменти и паралели от датирани обекти у нас и в чужбина. Посочени са варианти в рамките на всеки един реконструктивен ред и са илюстрирани графично и в мащаб.

3. Анализирани са елементният състав на находки от трите центъра, по т.нар. PIXE-метод. Анализите, както вече се посочи, са проведени в лабораторията на Института за ядрени изследвания Atomki, Дебрецен, Унгария. Отбелязани са специфичните особености на металите и сплавите. Резултатите са представени в табличен и графичен вид.

4. Направен е опит да се установи произходът и пътят на суровината до производствените центрове. За тази цел са сравнени резултатите от изследването на елементния състав от рудни източници и резултатите от находки от работилниците. Проследени са историческите и археологическите сведения за наличието на суровинни бази и тяхната металургична разработка. Вниманието е спряно на Бургаско-Странджанският район, основен източник за добив на медни руди от праисторията до ново време.

5. Представени са откритите в производствените центрове инструменти, свързани с производството на предмети от художествен метал. Потърсени са паралели сред съвременни ювелирни и ковашки инструменти.

6. Проследена е технологията и отделните етапи в производството на художествен метал по данни на разглежданата, на най-многобройната група находки – коланните детайли.

7. Текстът е потвърден с богат и разнообразен изобразителен материал, показващ типологичното многообразие на находките – 30 реконструкции на колани и 33 реконструкции на конски амуниции; множество таблици и графики с резултати от елементния анализ на отделни и групи изделия от трите производствени центъра.

Разгледаните коланни гарнитури са важни, не само защото разкриват голямото разнообразие, изобилието на орнаменти при българските колани, но защото са добре датирани – в X в. и служат за датирание на различни паметници и предмети, намерени с подобни на тях и в други наши селища.

С производството и технологията на художествения метал са свързани редица статии на български, английски и руски. В няколко от тях (№ 11, 13, 31, 53, 54, 64) вниманието е спряно върху проучванията в центрoвете при Новосел и Златар, на

откритите в тях работилници и материали, на източниците на суровини, на резултатите от извършените химически анализи (№ 57, 60, 61, 64), направени в различни центрове и особено на важния, вече посочен, т. нар. PIXE метод – количествен анализ за определяне на основните и следовите елементи на артефактите и тяхната повърхност, реализиран в Института за ядрени изследвания в гр. Дебрецен. В други статии са разгледани намерените в тези центрове или в различни пунктове на страната материали, свързани с производство на художествени изделия – калъпи и оловни модели от Новосел и Златар (№ 16, 64, 69), бронзова матрица и отпечатък от матрица с изображение на сирена, открити в една от работилниците при с. Златар (№ 56), матрици за релефни апликации с образите на архангелите Михаил и Гавраил, датирани в XIII – XIV в. (№ 24, 35), матрици за накити с растителна украса (№ 27) и с изображение на птица (№ 34), 35). В XIII в. са датирани каменните калъпи от Акве калиде (№ 36). Ст. Дончева разглежда и различни по предназначение метални предмети, като амулети (№ 21, 68). Според мен към тях трябва да се причисли и статията под № 72 – „Бронзов амулет с надписи от околностите на Плиска”, която е отнесена към раздел „Други”. В няколко статии са представени кръстове – единични и двойни (№ 20, 23, 37, 55, 65), оловни икони от средновековното селище в м. Качица при гр. Смядово (№ 14), бронзов пандаптив от X – XI в. с Богородица от околностите на с. Средня, Шуменско (№ 15), двустранна византийска евлогия от Дръстър (X – XI в.) със св. Константин и св. Елена и сцената „Благовещение”, носена като медальон (№ 40), едностранна оловна икона (евлогия) със сцената „Благовещение”, определена като модел, намерена заедно с няколко анонимни византийски фолиси в околностите на Шумен и датирана в XI – XII в. (№ 44). Особено внимание е отделено на няколко бронзови, сребърни и златни пръстени. Едни от тях (№ 12, 67) са сребърни пръстени-печати с изображения на митологични същества – химери, грифони, дракони, датирани в XII – XIV в. Интерес представлява бронзов пръстен с Горгона медуза, който според Ст. Дончева е принадлежал на византийски сановник и е произведен във византийската столица (№ 28). Ценна находка от крепостта Овеч при Провадия е златен пръстен с изображения на двуглав орел върху плочката и с кръгли медальони (щитове) по халката – единият с геометрична украса от преплетени линии, наподобяващи свастика, другият – с монограм на Палеолозите. Датиран е в XIV в. и също е свързан с висши сановници. Разгледани са и няколко пръстена, върху кръглите плочки на които е гравирана птица и кръгов молитвен надпис в позитив на гръцки език: “+KE BONOY TON EXONTA ME”. Намирането на подобна бронзова плочка в производствения център при Надарево помага за уточняване на датата на производството и употреба на тези пръстени – не от втората

половина на IX в., както е прието досега, а към средата на X в., когато е времето на функциониране на производствения център (№ 41). При разкопки на центъра до с. Новосел са открити бронзови плочки с релефно изображение на паун, както и оловен модел и няколко бронзови отливки, които се свързват с направата на пръстени-печати през X в., неоспоримо свидетелство за което е пръстен от музея в гр. Шумен (№ 42).

Много важна е статията под № 59, в която са включени откритите в центровете при Новосел и Златар монети – повечето са бронзови отливки-имитации на византийски фолиси, направени по утвърдената за останалите изделия технология. Те имитират монетите на императорите Лъв VI (866–912), Роман I Лакапин (920–944), Константин VII и Зоя (914–919), Константин VII (920–931), Константин VII и Роман II (950–959). Такива монети-копия не са открити на други места и може би са правени, както допуска Ст. Дончева, за задоволяване личните нужди на майсторите. Само две монети – на Лъв VI и на Константин VII и Зоя, открити в Златар, са оригинални византийски фолиси, сечени са в Константинопол и са с различен елементен състав. Монетите допринасят за датирание не само на центровете за производство, но и на откритите в тях метални предмети – коланни украси, пръстени, кръстове и т.н.. Тези находки се датираха в началото до средата на X в. Сега става известно, че в центъра при Златар е намерен имитационен фолис на Константин VII и Роман II (950–959), според който времето на производство в този център трябва да бъде удължено. Както сподели Ст. Дончева, дейността на работилниците вероятно е приключила през 60–70 години на X в. и е предизвикана от военните събития през този период. Важно е в бъдеще да се направят металогрофски анализи на приложения и крайници от Плиска, а и от Преслав, които да се сравнят с тези от производствените центрове. Винаги ми е правило впечатление, че по форма и орнаменти доста от коланните украси от Плиска са близки с тези от производствените центрове, но не съвпадат по време. Произхождат от най-горния пласт и се отнасят към края на X – първата половина до 60-те години на XI в. Датирани са с анонимни фолиси клас А1, А2, В, D, както и с фолиси на Константин X с Евдокия (1059–1067). В производствените центрове не са открити анонимни фолиси. Ст. Дончева не изключва вероятността майстори от производствените центрове да са се прехвърлили в укрепените Плиска и Преслав, където са продължили своята дейност. Само така можем да си обясним хронологическата разлика при коланните украси.

В направление „Други“ са представени 10 не статии, които хвърлят светлина върху открити монети – венециански грошове (№ 71), амулет с надпис от Плиска (№ 72),

бронзова сфрагидия от Преслав (№ 73), печати (№ 74, 75, 76, 79), оловна тежест (№ 77), саби (№ 78, 80).

6. Заключение:

От разгледаните публикации (а аз познавам и много по-големия брой публикации от периода до избирането ѝ за доцент) се вижда, че Ст. Дончева е учен, който работи упорито и успешно публикува, разнообразни паметници. Тя не закъснява с обнародването на новооткрити материали, с резултатите от разкопките, навлизна дълбоко в проблемите на средновековната архитектура и строителство, представя многобройни различни по предназначение и характер предмети на дребната метална пластика, съхранявани в различни музей предимно в Североизточна България, останали години наред необнародвани, разсъждава върху техния характер и символика. Важното е, че за периода от 2011 г. досега е направила също много. Благодарение на нея станаха известни трите големи производствени центъра, разположени близо до цар Симеоновата столица – Велики Преслав. Стана известна тяхната разнообразна продукция. Трябва да подчертая, че аз с интерес следях ежегодните ѝ отчети за резултатите от разкопките в Новосел и Златар, защото металните предмети, които се откриваха там и интересуващите ме кръстове-енколпиони са добре датирани.

Като имам предвид не само значителния брой публикации, но и теренната дейност, участието в национални и международни конференции, в международни проекти, както и това, че е възпитаник на Шуменския университет и че винаги при необходимост се е отзовавала със съвети, рецензии, становища на помощ на колегите от Катедрата по история и археология, убедено подкрепям кандидатурата ѝ и препоръчам членовете на научното жури да изберат доц. д.и.н. Стела Милчева Дончева за професор при Катедрата по история и археология на Шуменския университет.

20.08.2021 г.

Рецензент:

/проф. д.и.н. Л. Дончева-Петкова/